

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MORFOLOJİ SƏVIYYƏDƏ QƏNAƏT PROSESİ

İbrahimova Aytən
Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ORCID. org/0009-0000-6123-2399
ayten.cavadova17@gmail.com

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan dilində morfoloji səviyyədə qənaət hadisəsi araşdırılır. Şəkilçi ixtisarlari, xəbərlilik və mənsubiyyət kateqoriyalarında qənaət, halların və əvəzliliklərin istifadəsində yaranan qənaət nümunələrlə əsaslandırılmışdır. Tədqiqat göstərir ki, qənaət prosesi dilin yığcamlığını, ifadə səlisliyini və üslubi çevikliyini təmin edən mühüm amildir. Bu hal həm yazılı, həm də şifahi nitqdə özünü göstərir və dilin inkişaf dinamikasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, morfoloji qənaət, şəkilçi ixtisarı, mənsubiyyət, halların işlənməsi

Abstract: The article examines the phenomenon of economy at the morphological level in the Azerbaijani language. It focuses on affix reduction, economy in predicative and possessive categories, as well as in the use of cases and pronouns. The study shows that the principle of economy is an essential factor in ensuring brevity, fluency, and stylistic flexibility in the language. This phenomenon appears in both written and spoken speech, playing a significant role in the development of the Azerbaijani language.

Keywords: Azerbaijani language, morphological economy, affix reduction, possessive forms, case usage

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də söz yaradıcılığı prosesi mühüm yer tutur. Söz yaradıcılığı dilin fonetika qatından tutmuş sintaktik qatına qədər olan vahidlərlə əlaqədardır. Ona görə də söz yaradıcılığı bölməsi istər-istəməz digər dilçilik sahələri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edir. Bir çox alimlər, söz yaradıcılığı prosesini və bu proses əsasında yaranan yeni leksik vahidləri, onun daxili inkişaf qanunlarına əsasən belə qruplaşdırıblar: Sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesi. Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlmə prosesi. Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesi [13, 7].

Dilimizdə söz yaradıcılığı prosesinə məxsus hər üç yol öz inkişaf tarixi etibarilə bir-birinə bağlı olub, biri digərinin yaranmasında və inkişafında böyük rol oynayır. Topladığımız faktlar göstərir ki, leksik və sintaktik üsullara nisbətən, morfoloji üsul sözdüzəltmə prosesində daha məsuldardır. İstər leksik, istər morfoloji və istərsə də sintaktik yolla yaranan yeni sözlərin quruluşunda baş verən dəyişikliklər qənaət prinsipinin tələbi ilə meydana çıxır.

Qənaət prinsipinin söz yaradıcılığı prosesində, şəkilçilərin xüsusiyyətlərinin tədqiqində, istər şəkilçilərin mənşəyinin öyrənilməsində, istərsə də müasir Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının sabitləşməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Söz yaradıcılığı prosesində morfoloji yolla sözlərin dəyişilməsi, düzəldilməsi və yeni sözlərin yaradılması qaydaları diqqəti cəlb edir. Morfoloji yolla əmələ gələn sözlər, zaman keçdikcə sadə sözlərə çevrilir. Onun əsas səbəblərindən biri odur ki, birləşən şəkilçilərdə mənanın tələbi ilə qənaət prosesi baş verir. Yəni şəkilçilərdə qənaət mənanın tələbi ilə formanın dəyişməsidir. “Müşahidə və başqa türk dilləri ilə müqayisələr göstərir ki, həmin şəkilçilərin yarısından çoxunda ya ilk, ya da son samit düşmüşdür. Azərbaycan dilində açıq hecaya doğru inkişaf aydın şəkildə hiss edilir [31, 26]”.

Dünyanın müxtəlif dillərinin materialları sübut edir ki, şəkilçilər müstəqil sözlərdən əmələ gəlmişdir. İndi qrammatik mənaya malik olan şəkilçilərdən çoxu öz tarixi inkişafında müstəqil leksik mənalı sözlər olmuşdur. Bu gün onların bəzisi müstəqil söz kimi işlənir, bəzisi şəkilçiləşib qənaət nəticəsində

sözlərə qoşulublar. Bir çox alimlər sözlərin şəkildəşmə prosesini izah edərkən göstərirlər ki, tam mənalı sözlər tədricən köməkçi sözlərə keçir nəhayət, söz kimi yaşamaq xüsusiyyətlərini itirdikdən sonra qrammatik funksiya daşıyan bir ünsürə çevrilir və şəkildəşir [13, 25].

Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri də xəbərlilik kateqoriyasıdır. –dır/-dir/-dur/-dür şəkilçisi xəbərlilik kateqoriyasını ifadə edən morfoloji əlamətdir. Orta əsrlərə aid materialların dilindədır/-dir/-dur/-dür şəkilçisi durur şəklində işlənmişdir. Durmaq feilinin indiki zamanını bildirən durur feili vəzifə etibarilə xeyli dəyişmişdir, yəni mürəkkəb feil düzəltmək qabiliyyətini itirmişdir. Durur feili qənaət nəticəsində şəkildəşib,dır/-dir/-dur/-dür şəklində yazılmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində xəbərlilik kateqoriyasının qrammatik əlamətinin ixtisarına həm yazılı, həm də şifahi nitqdə rast gəlmək mümkündür. Xəbərlilik kateqoriyasının şəkildəşməsinin qənaəti danışmaq dilini səlisləşdirir, dilin bu məqamda ağırlığını yüngülləşdirir. Məsələn:

Nə üzüm qaradır, nə dilim qısa,

Çıxsam da alovlar, odlar içindən. (H.Arif)

Mənsubiyyət kateqoriyası aidlilik, sahiblik, qohumluq münasibətini, hüquqi və ictimai əlaqələri bildirir. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul olmuş söz həm sahib şəxsi, həm də mənsub əşyanı ifadə edir. Çox vaxt konkretlik, yığcamlıq, qənaət və üslubi cəhətdən yiyəlik hal şəkilçisinin sözdə işlədilməsinə ehtiyac qalmır. Məsələn: Mehribandır qucağın; Saf vicdanın təmizdir. (S. Vurğun)

İkinci tərəfi qayıdış şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mənsubiyyət birləşməsinin birinci tərəfi həm yiyəlik hal şəkilçisi ilə, həm də onsuz işlədilir: Mənim özüm-mən özüm, sən özün-sən özün, bizim özümüz-biz özümüz. “Mən özüm, sən özün... tipli birləşmələrin ikinci tərəfi birinci tərəfin ekvivalentidir və onu əvəz etmək hüququna malikdir. Lakin bunların ikinci tərəfi birinci tərəfə yeni məna gətirmək, birinci tərəfi bu və ya digər cəhətdən izah etmək məqsədi güdmür. O daha çox üslubi xüsusiyyət daşıyır, birinci tərəfi nəzərə çarpdırmaq, onu məntiqi vurğulu etmək məqsədi ilə işlədilir [53, 112]”. Onu da demək lazımdır ki, “mən özüm” tipli birləşmələr mənsubiyyətlik bildirməklə yanaşı, şəxsin özünün işin icrasında məsuliyyət daşması, onun işə şəxsən nəzarət etməsi, müdaxilə etməsi kimi də başa düşülür.

Mənsubiyyət kateqoriyasının birinci tərəfi cümlədə işlədilir, bəzən də qənaətə uğrayır.:

1) Cümlənin ümumi məzmunu və üslubi mahiyyətinə görə mənsubiyyət kateqoriyasının birinci tərəfi kimi işlənən şəxs əvəzliyinin işlədilməsi vacibdir. Məsələn: Hacı əmi, mənim bu qabım tam on givrənkə yağ tutur. Həmişə də peşəm aparıb satmaqdır. İndi nə olubdur ki, sən özünə yeddi givrənkə gəlir ? (Ə.Haqverdiyev);

2) Mətnin məqsəd və məzmunu ilə əlaqədar şəxs əvəzliyinin işlədilməsinə ehtiyac duyulmur. Məsələn: Sənəm doludur, ancaq dilim tutmur. (M.Cəlal)

Mənsubiyyət kateqoriyasının birinci tərəfinin yiyəlik, ikinci tərəfinin isə mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar edilir, şəkilçisiz yazılır. Amma ifadə heç bir dolaşlıq yaratmır, əksinə, daha yığcam formaya düşür. Məsələn: Murtuzov Mehmanı da balıq kimi tutub qum üstə atdı. (S.Rəhimov)

Nümunədən də görüldüyü kimi qumun üstünə əvəzinə-qum üstə yazılmışdır, mənsubiyyət şəkilçisi qənaət olunmuşdur. Mənsubiyyət şəkilçisinin qənaəti müəyyən şərtlərlə bağlıdır. Belə ki, əgər birinci tərəf bir və ya ikinci şəxsin cəmi ilə ifadə olunarsa və əşyanı ifadə edən söz ümumiləşə bilən bir əşyanı bildirirsə, onda mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar oluna bilər: bizim el, bizim ev, bizim məktəb, sizin kənd, sizin ev, sizin kənd şəklində işlətmək olar.

İsimin halları şifahi və yazılı nitqlərdə, əsasən, düzgün işlədilir, lakin bəzən onlar bir-biri ilə qarışdırılır, biri digəri ilə əvəzlənir. Adlıq halda olan söz konkretlik və ümumilik bildirir. Bu onun üslubi imkanlarının genişliyi ilə bağlıdır. Formaca adlıq halda olan söz, məzmunca yerlik halla əlaqədardır. Məsələn: Yaz əkinçi, qış dilənçi [9,87].

Əslində nümunə semantikaya uyğun şəkildə ifadə edilsə “yazda əkinçi , qışda dilənçi “ bu şəkildə yazılmalı idi. Deməli bu nümunədə semantik cəhətdən deyil struktur cəhətdən biz qənaət prosesini müşahidə edirik. Çünki, “Yaz əkinçi, qış dilənçi” və “yazda əkinçi, qışda dilənçi” hər iki şəkildə də semantika və informativlik eynidir.

Yönlük halda olan söz hərəkətin yönəlmə obyektini, müqayisə obyektinin istiqamətləndiyi məkanı ifadə edir. Bədii əsərlərdə və adi danışmada yönlük haldakı söz, təsirlik və ya çıxışlıq halın yerində işlədilir. Məsələn:

Sanki onun kəndlillərə (kəndliləri) söyən dili kəsilməmişdi (Mir Cəlal).

Səsindəki sirri mən

Gedib sordum dərvişə (dərvişdən) (Əhməd Cavad).

Yönlük halda olan söz çıxışlıq halda olan sözün əvəzində işlənən zaman struktur cəhətdən qənaət prosesi müşahidə edilir.

Təsirlik halda olan söz bəzən bitişdirici samitlə qurtara bilər. Məsələn:

Söyüddən bağ saldım, peyvəst eylədim.

Almasın, heyvasın, narın görmədim. (Aşıq Ələsgər)

Aşıq Ələsgərdən gətirilmiş nümunədə biz təsirlik hal şəkilçisinin ixtisar edilməsini görürük. Maraqlıdır ki, bitişdirici samit səs qənaətə uğramadığı halda, birgə işləndiyi şəkilçi ixtisar edilmişdir. Əlbəttə ki, bu proses semantik cəhətdən qənaətə təsir etmir, struktur cəhətdən biz burda qənaəti görürük. Bu cür işlənmə tərzini daha çox xalq danışığı dilinə aid xüsusiyyətdir və üslubi səciyyə daşıyır. Əvəzlik isim, sifət, say və zərfin yerində işlənən, mənacə onu əvəz edən və həmin sözün funksiyasını yerinə yetirən nitq hissəsidir. Əvəzlilər digər nitq hissələrindən üslubi imkanlarına görə fərqlənir. Əvəzlilərin məqsəduyğun işlədilməsi də nitqdə üslubi çalarlıq yaradır. Nitqdə, adətən, üçüncü növ təyini söz birləşməsindəki yiyəlik halda şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunub sahiblik anlayışı bildirən birinci tərəf işlənmir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsində hər iki tərəfin işlənməsi, yəni birinci tərəfin-şəxs əvəzliyinin ixtisar olunmaması, məntiqi vurğunun tələbindən irəli gəlib diqqətin məhz bu istiqamətdə yönəldilməsi ilə bağlı olur. Məsələn: Qoy bu sualların cavabını sən anan versin. İşlərin belə olması sən günahındır və s.

Şəxs əvəzliləri dildə şəxs məfhumlarını heç bir konkretlik bildirmədən, heç bir şəxsin konkret adı çəkmədən ümumi şəkildə ifadə etmək üçün işlədilən əvəzlilərdir [39, 98].

Hər üç şəxsin cəmini ümumi şəkildə bildirən biz, siz, onlar –şəxs əvəzlilərinin əvəzetmə prosesində bəzən qənaət hadisəsi müşahidə olunur. Məsələn: Hər gün çayımı içər içməz evdən çıxırdım. Akifi, Rəşadı, Qulunu tapıb çiyələk, göbələk toplamağa gedərdik. Biz (Akif, Rəşad, Qulu və mən) çox yaxşı dost idik... Nümunə haqqında belə deyə bilərik ki, semantik cəhətdən fikirdə heç bir qənaətdən söhbət gedə bilməz, lakin struktur cəhətdən qənaət hadisəsi müşahidə edilir.

Nəticə

Azərbaycan dilinin morfoloji səviyyəsində qənaət prinsipi dilin inkişaf qanunauyğunluqlarından biri kimi çıxış edir. Şəkilçi ixtisarlari, yiyəlik–mənsubiyyət münasibətlərində qənaət, halların və əvəzlilərin ixtisarı kimi hadisələr həm dilin yığcamlığına, həm də üslubi səlisliyinə xidmət edir. Qənaət prosesi ümumtürk mənşəli dil hadisəsidir və müxtəlif türk xalqlarında eyni mahiyyətli nümunələrlə təzahür edir. Bu prinsip dilin təbii inkişafının göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də kommunikativ tələbatların ödənilməsində mühüm rol oynayır.

INTERNATIONAL CONFERENCE
“Global Horizons in Philology and Pedagogy: Experiences of Turkic Nations”
September 25, 2025

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Atalar sözü (Azərbaycan xalq ədəbiyyatı). Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 264 s.
2. Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşri, 1960, 204 s.
3. Əlizadə S. Q. Azərbaycan sözlərinin sonunda samitlərin düşməsinə dair// Fonetik hadisələr silsiləsindən. ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və Ədəbiyyat seriyası, Bakı: 1970, № 2 səh 26-30.
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 280 s
5. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası Morfologiya (üçüncü nəşr). Monoqrafik dərslər vəsaiti. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 371 s.